

УДК 81'373.611

О. І. Бондар, М. Григоренко

**ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ В УКРАЇНІ
ПРОТЯГОМ 30 - 50-х рр. XX ст.
(НА ПРИКЛАДІ СЛОВНИКІВ ФІЗИЧНИХ ТЕРМІНІВ)**

У статті розглядається процес русифікації української термінології, зумовлений політичними причинами. Показано засади, на яких укладали термінологічні словники, вилучаючи з них сформовану вже власне українську термінологічну систему.

Ключові слова: термінологічна лексика, лексикографія, русифікація.

The article deals with the process of russification of Ukrainian terminology, depended on political reasons. The principles of terminological dictionary compilation with already formed Ukrainian terminology extracting have been shown.

Key words: terminological vocabulary, lexicography, russification.

Як відомо, лексичний рівень мовної системи є найбільш проникний для зовнішніх впливів, тому система лексичних одиниць мови змінюється набагато швидше, ніж інші мовні одиниці. З одного боку,

це є позитивним явищем, оскільки мова має змогу оперативно відображати різноманітні зміни в реальному житті. З іншого боку, велика проникність лексики несе в собі загрозу швидкого поширення деградаційних змін, які, вийшовши з-під контролю, призводять до засмічення словникового складу мови запозиченими іншомовними словами, до денаціоналізації і, врешті-решт, до руйнації. Це зумовлює особливу потребу в кодифікуванні лексичної норми як зразка суспільного спілкування на певному етапі розвитку мови і суспільства, на який повинен орієнтуватися мовець. Коли щодо загальноновживаної лексики в даному випадку розбіжностей у розумінні ролі запозичень практично не виникає, то стосовно термінологічної лексики ситуація інша. Чимало вчених вважає, що запозичення не тільки термінів, а й цілих терміносистем — справа нормальна, бо терміни є штучними утвореннями і загалом мовців не вживаються, обмежуючись лише відносно вузькими колами науковців і працівників, фахівців, відповідних галузей. Іншими словами — це “спеціальна мова” [4], “метамова науки” [1: 89], яка є лише однією з підсистем мови, до того ж замкненою. Такий погляд за доби інформаційного вибуху і масової грамотності є явно застарілим і не зовсім відповідає реаліям, що склалися. Наразі вчені фіксують інтенсивні процеси взаємообміну між загальноновживаною і термінологічною лексикою, насамперед, процеси детермінологізації і термінологізації [5; 7]. А це значить, грань між спеціальною, термінологічною і загальноновживаною лексикою стирається, що тягне за собою всі вищеназвані проблеми і загрози. Отже, на відміну від загальноновживаної, термінологічна лексика вимагає не тільки описового підходу, втіленого в систематиці та класифікації, і в першу чергу не стільки його, як прескриптивного підходу, який забезпечує засади конструювання термінів або кодифікування термінологічних норм шляхом відбору слів з усієї лексичної системи національної мови і систематизування їх у словниках.

Отже, кожний словник, укладений на високому науковому рівні становить не лише відображення окремого етапу або періоду в розвитку мови, а разом з тим і своєрідне відбиття життя нації, показ різних проявів впливу влади на життя суспільства. І одна річ, коли простежується позитивний вплив влади на соціум, характерною ознакою чого, в першу чергу, є його культурний розвиток, і зовсім інша — негативний, який призводить спочатку до асиміляції, далі до руйнації і, нарешті, до зникнення спочатку мови (ідентифікуючого чинника), а згодом відповідно і цілого народу.

Яскравий приклад негативного впливу на українську лексикографію можна спостерігати у першій половині ХХ століття, яка здійснювалася під фальшивими гаслами зміцнення дружби з братнім російським народом. Фактично мовна політика того часу, набувши ідеологізованого забарвлення, мала чимало рис, притаманних лінгвоцидові. Вона здійснювалася під такими провідними гаслами: 1) боротьба з місцевим “буржуазним націоналізмом”; 2) пропаганда пролетарського інтернаціоналізму; 3) взаємозбагачення і розвиток соціалістичних націй, в якому провідна роль відводилася російській мові, що проголошувалася мовою міжнаціонального спілкування. Радянська пропаганда заохочувала двомовність у неросійських спільнотах, тоді як російськомовні громадяни залишалися переважно одномовними, оскільки в них не було практичної чи ідеологічної спонуки опановувати й використовувати “безперспективні” мови. Власне, мовну політику радянського керівництва можна окреслити як *специфічну* політику, суть якої полягала у контролі та втручанні у внутрішні закони мови, що проявлялось у забороні певних слів, синтаксичних конструкцій, граматичних форм, правописних і орфографічних правил і т. д. Свідченням чого є численні лексикографічні праці 30-50-х років, які відображають негативний вплив на лексичну систему мови, коли відбуваються деградаційні зміни самої лексико-семантичної системи.

Чи не найбільше нищівних ударів тоталітарний режим завдав школі термінознавства, яка склалася у попередній період. На таку думку наштовхує хоча б той факт, що заходи з термінологічного планування, які проводились у Радянському Союзі, незважаючи на численні теоретичні та практичні розробки та весь позитивний досвід розроблення, впорядкування та стандартизації галузевих терміносистем у радянській школі термінознавства, стосувалися майже виключно російської мови. По-друге, перегляд та кардинальна зміна новим керівництвом Наркомосу України самої стратегії термінологічного планування. Необхідність побудови власне українських національних терміносистем, відмінних від російських, підтримало безліч провідних лексикографів, дослідників і просто вчених-мовознавців того часу. Так, на цьому наполегливо наголошував, наприклад, С. Деманштейн. Коли ж поставало питання про співвідношення інтернаціонального та національного в термінологічній роботі, більшість лексикографів 20-х років розв’язувала це питання на користь власних елементів.

Проте в подальші роки термінологічне планування в Україні було спрямоване на штучне зближення українських галузевих терміносистем з російською мовою. Після фізичної розправи зі вченими-мовознавцями, що встигли укласти десятки термінологічних словників, проведене в 1933 році “викорінення, знищення націоналістичного коріння на мовному фронті” цілковито змінило засади творення терміносистем. Відразу після цього було покwapно створено спеціальні бригади, завданням яких було переглянути заборонені термінологічні словники і замінити “націоналістичні” терміни “інтернаціональними”. Результатом роботи цих бригад стала низка виданих у 1934-1935 рр. термінологічних бюлетенів, які визначили нові засади українського термінотворення на весь наступний радянський період. Перекладені українською мовою слова бригади вилучали, замінюючи їх *кальками* з російської мови. У такий спосіб було *репресовано* всю термінологічну лексику, створену на українському мовному підґрунті. Масштаби нищення засвідчує великий обсяг бюлетенів, що публікували списки *скалькованих* термінів, впроваджених замість вилучених.

Методика пошуку сегментів деградації на будь-якому мовному рівні полягає в зіставленні status quo мовної системи з її стандартом, під яким розуміють такий стан мовної системи, за якого вона не тільки ідеально виконує функції засобу спілкування і пізнання, а й адекватно забезпечує збереження національної та лінгвістичної самосвідомості окремо взятого народу. Нормальним є явище, коли літературна мова прямує до досягнення стандарту мовної системи. Стандарт мовної системи визначається винятково об’єктивними причинами, що впливають із внутрішніх тенденцій самої мовної системи, і не залежить від суб’єктивних (деонтичних модальностей).

Спираючись на стандарт лексико-семантичної підсистеми, можна досить об’єктивно оцінювати будь-які лексикографічні праці. Однак у випадку з термінологічними підсистемами, що перебувають у стадії формування, справа складніша. Щоб окреслити сегмент деградації у цьому випадку слід застосувати комплексне оцінювання кожного терміна за опрацьованими термінознавчими вимогами [3: 12-13].

Найбільше нарікань було, зокрема до “Словника фізичних термінів” 1932 року за редакцією В. Фаворського [6], який не сподобався комісії під керівництвом А. Хвилі у зв’язку з “різким відмежуванням від російської мови та наявністю провінціалізмів” [9: 35]. Але при перегляді словника можна встановити, що його укладачі виходили з

українських джерел. Свідченням цього є численні українські відповідники, взяті з наявних тоді у живій мові українського народу термінів або утворені від слів основного лексичного фонду української мови. Йдеться про так звані “народні терміни”, які були утворені за рахунок власних дериваційних ресурсів живої розмовної української мови. Наприклад: **клапан — хлипак, хлипавка, контур — обрис, горелка — пальник, кривошип — корба**.

По-друге, наявність термінів-новотворів, яким притаманна прозора форма та зрозумілість, що було необхідністю і досягненням у той час. Наприклад: **маятник — хитун, раструб — розширень, шпат — скалинець, элонгация — відхил, буфер — відпружник**. Термін **маятник** означає “стрижень, який верхнім кінцем прикріплений до нерухомої точки й рівномірно коливається”. Звідси й **хитун**. **Буфер** — “пристрій для послаблення сили удару, поштовху”. **Відпружник** — народний термін. З мовно-понятійного погляду більшість новотворів, безперечно, вдала. Уживання таких незвичних для сьогоденного читача термінів було цілком обґрунтоване через їх прозорість і зрозумілість. І вдалі, і з сучасного погляду не зовсім вдалі, народні терміни все ж відіграли позитивну роль у навчальному процесі того часу: назва поняття була його міні-позначенням. І це при тому, що в першій чверті ХХ століття лише 15% українських селян і робітників вміли читати.

По-третє, коли було два або більше українських відповідники, то автори подавали на першому місці найуживаніше українське слово, далі менш уживане і так далі. Наприклад: **масштаб — мірило, масштаб**.

Основними хибами даної праці є: 1) розміщення не тільки власне фізичних термінів, а й загальнонаукових (**анализ, синтез, метод, система**); математичних (**трапедия, радиус**); технічних (**распил, шуруп**); 2) наявність застарілих термінів та діалектизмів: **диэлектрор** (правильно **диэлектрик**), **намагничение слоистое** (застаріле, новий термін **намагнічivanje ступенчатое**), **мосяж** (латунь), **цаль** (дюйм), **модло** (шаблон). Цілком зрозуміло, що одним із джерел збагачення багатьох мовних систем є розмовна мова. Однак терміносистема цього не допускає, хоча б через специфіку самої розмовної мови, яка полягає у тому, що ця розмовна лексика притаманна певній території. І стилістична невідповідність ужитого лексикографом-перекладачем слова, зловживання діалектизмами — все це знижує якість перекладу і негативно позначається на внормованості літературної мови. Отже, всі ці слова — полонізми: **mosiǎdz, cal, modla**. І, хоч вони відповідають поняттям **латунь, дюйм, шаблон**, проте ці слова не властиві східнослов'янським і

південнослов'янським мовам, зокрема українській. Отже, дані слова не зовсім українські відповідники. І найважливіше — мовний аналіз деяких перекладів дає змогу простежити значеннєву невідповідність слів в оригіналі та в перекладі.

У 1935 році було видано “Фізичний термінологічний бюлетень”, який мав на меті “замінити націоналістичні вигадки термінами, поширеними серед українських колгоспників, трудової інтелігенції” [8: 3]. Бо, мовляв, “всі ці перекручення створювали штучний бар’єр між українською та російською термінологіями” [9: 35]. Однак вже з перших сторінок помічаємо досить дивну після таких гасел тенденцію — максимального зближення українських термінів з російськими. І проявляється ця тенденція шляхом *калькування* та *транскрибування* російських термінів:

безвыхревой — безвихровий,

бипризма — з прозначкою **тільки біпризма** (а не *двопризма*, як у словнику),

волочение — волочіння,

заслонка — заслінка,

раструб — розтруб,

сфера поляя — сфера пола.

Термін **выпаривание** пропонують перекладати **випаровування**. Слово *випарювання* походить від *випарювати*. Тобто заливаючи, обливаючи гарячою або киплячою водою, очищати дією пари від запаху, бруду. А слово *випаровування* — від *випаровувати* і означає виділяти в повітря рідину, вологу, що перетворилася в пару, перейшла в газований стан. Отже, це семантична невідповідність. Вона ж і при передачі перекладу до терміна **експериментатор**, який перекладається як **дослідник**. Експериментатор — “той, хто проводить експеримент”. Дослідник — “той, хто проводить досліди”.

Дослід — “відтворення якого-небудь явища або спостереження за певним явищем у певних умовах з метою вивчення, дослідження”. Експеримент — “один з основних методів наукового дослідження, в якому вивчення явищ відбувається за допомогою довільно вибраних або штучно створених умов”. Тобто поняття дослідження — ширше, ніж поняття експеримент. Отже, це різні речі.

Якщо розглянути переклади **волочение — волочіння, заслонка — заслінка**, то беззаперечно можна констатувати, що це кальки. Вони утворені питомими мовними засобами української мови (преф. **за-**, суф. — **к-** та суф. — **інн-**) за зразком слів російської мови *волочение*,

заслонка. Тобто дані перекладені лексеми є буквральними перекладами кожної частини іншомовного слова. Іншими словами, перед нами лексичні (словотвірні) кальки, які були утворені за моделлю російської мови з матеріалу української. Більше того, слово *волочіння* в українській мові означає: 1. Тягти кого-, що-небудь поверхнею чого-небудь. 2. Переміщати, перетягати копиці сіна, соломи з одного місця на інше волоком. 3. Розпушувати бороною зорану землю до або після сівби. А мається на увазі фізичне поняття зі значенням “спосіб обробки металів тиском, коли вироби (заготовки) протягують крізь отвір, діаметр якого менший від діаметра заготовки”. Щодо *заслінка*, то такого слова немає, є *зйслінка* з наголосом на перший склад, що означає “пристрій для закривання отвору”.

Щодо перекладів *безвихровий, розтруб, сфера пола*, то ці “терміни” були утворені шляхом транскрибування слів російської мови. Тобто дані “відповідники” передають лише звуковий склад російських термінів *безвыхревой, раструб, сфера поляя*. Вони демонструють запис слів першої мови (російської) літерами українського алфавіту. Таким чином, йдеться про невідповідність правилам і нормам української мови. Ці терміни не властиві українській мові, отже, не могли і не можуть не тільки вживатися і використовуватися, а й задовольнити потреби українського суспільства у фізичній галузі науки.

Таким чином, укладачі бюлетеня знехтували найважливішим методологічним принципом, який застосовується при укладанні перекладних словників (в даному випадку термінологічних) — в реєстрі подати належні слова не тільки з першої мови, що дуже важливо, але і до цих слів, у всіх їх можливих значеннях, знайти слова-відповідники з другої мови, рівнозначні за змістом і за стилістичними відтінками. Тобто в обох частинах роботи над словником перед його авторами постає питання про самий матеріал російського реєстру і далі — про добір до термінів російського реєстру українських відповідників. У даному випадку автори-укладачі сприйняли свою роботу як складання, власне, створення самої термінології, хоч загальновідомо, що терміни творяться в житті, в живому мовленні з перебігом соціального спілкування людей, а не в “процесі складання словника”.

Російський термін *бипризма* відповідає українському *двопризма* або *біпризма* і не потребує ніякого уточнення *тільки*, адже *бі-* (від лат. *binarius* — подвійний) дорівнює *дво-*.

Не відомо, на підставі яких матеріалів української мови до таких термінів, як *элонгация, абсорб, дилатометрический, адгезия, атомизм*

подано українські відповідники *елонгація, абсорб, дилатометричний* і т. д.

Незрозуміло, з яких українських джерел взято українські відповідники і таким іншомовним і російським словам, як: *дисперсія, бифіляр, параллакс, катафорез, ендосмос: дисперсія, біфіляр, паралакс, катафорез, ендосмос*.

Якщо ж вищеперераховані терміни — інтернаціоналізми, які, як відомо, проникають у кожную мову, то все-таки їх необхідно обережно використовувати, бо вони створюють загрозу для зрозумілості національної терміносистеми і часто негативно впливають на швидкість навчального процесу. Власне, не забуваймо, що є мови, у тім числі й українська, які мають потужні внутрішні ресурси для називання нових понять. Звичайно, бувають випадки, коли до певного терміна російської мови немає відповідника в українській мові (або навпаки): він або не утворився в мові певної ділянки або він не був зафіксований в українських матеріалах для словника через ряд соціально-економічних та соціально-політичних причин. І цілком зрозуміло, що неподання до певного терміна російського реєстру сталою відповідника української мови небажане для термінологічного словника. Але вимога передавати кожний термін російської мови обов'язково терміном мови української, коли немає фактичної можливості цю вимогу реалізувати, не повинна призвести до методологічно хибного шляху — до подавання неіснуючих у мові, спеціально для словника утворених, вигаданих, так званих “українських відповідників”. Цього автори мають обов'язково уникати, адже такий спосіб “словотворення” свідчить про те, що лексикографи виходять з суб'єктивно-ідеалістичних поглядів на мову і слово. Це неприйнятний шлях для лексикографії будь-якого народу, бо він несе деградацію і нічого більше.

Отже, навіть тут помітно тенденцію щодо наближення української мови до російської. Напевно, тут спрацювала теорія “обов'язкових відповідників”. Її суть полягала у тому, що при утворенні неіснуючих українських слів укладачі російсько-українських термінологічних словників до кожного реєстрового слова першої (лівої) колонки мови словника обов'язково повинні були давати однослівний відповідник, навіть тоді, коли такого відповідника немає у мові або його не знає автор і не знаходить у своїх матеріалах.

Як бачимо, укладачі бюлетеня намагалися будь-що перекласти, подати відповідник російський або подібний до російського, що можна було б потрактовувати просто як намагання уніфікувати всю те-

рмінологію в СРСР. Однак односторонність цього процесу (ліквідації зазнавала тільки власне українська термінологія) і розповсюдженість його на всю лексичну систему української мови, дозволяє не погодитися з таким поясненням і розуміти його також і в термінологічній системі як русифікацію. Причому через те, що терміни використовують обмежені людські колективи, їх можна було заборонити відразу всі, тотально, змусивши фахівців дотримуватися виробленого на підґрунті російської терміносистеми стандарту, чого аж ніяк не можна було зробити з усією лексико-семантичною підсистемою української мови.

Таким чином, попри гучні декларації про “вільний розвиток національних культур народів СРСР”, радянська мовна політика була спрямована не тільки на обмеження сфер функціонування української мови, а й на руйнацію її основ, насамперед, лексичних і особливо термінологічних.

1. *Баранов А. Н.* Введение в прикладную лингвистику. — М., 2001.
2. *Диманштейн С.* Принципи побудови національних терміносистем // Письменность и революция 1933. — С. 32-34.
3. *Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б.* Основи термінотворення: Семантичні та соціологічні аспекти. — К., 2000. — 218 с.
4. *Енциклопедія українознавства.* — Львів, 2000. — Т. 8.
5. *Калашник В. С., Філон М. І.* Термінологізація загальноповжитого слова (семантико-лексикографічний аспект) // Тези доп. 2-ої Міжнародної наук. конференції “Проблеми української науково-технічної термінології”. — Львів, 1994. — С. 88-89.
6. *Словник фізичних термінів* / За редакцією В. Фаворського. — Харків, 1932. — 263 с.
7. *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциту* / За ред.. Масенко. — Л. — К., 2005.
8. *Фізичний термінологічний бюлетень* / За ред. М. Калиновича. — К., 1935. — 80 с.
9. *Хвиля А.* Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті // Большевик Украины, 1933. — С. 35.